

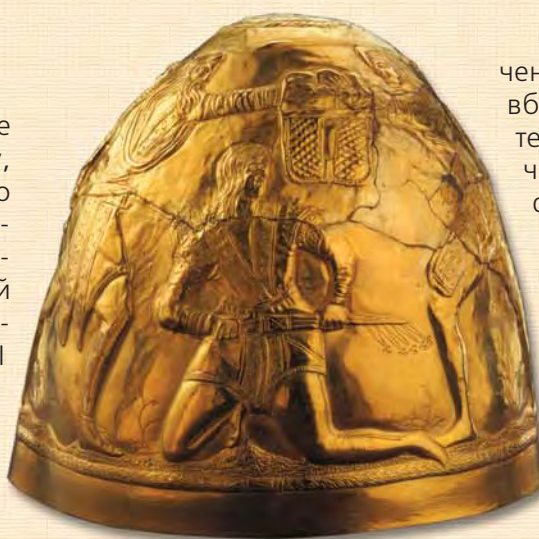
Декоративні елементи скіфських головних уборів

до інтерпретації так званих "великих ворварок"

Любов Клочко

Уікавість до скіфів не згасає від того часу, коли у 1763 році було розкопано перший курган – Литу Могилу поблизу м. Єлисаветграда (зараз – Кіровоград), й приголомшені сучасники побачили чудові витвори майстрів I тис. до н.е. Зараз число предметів, які походять зі скіфських могил, поселень, городищ складає десятки тисяч: зброя, посуд, вузда, різноманітні оздоби... Дослідження знахідок у поєднанні з розповіддю "батька історії" Геродота (484–425 рр. до н.е.), викладеній у "Мельпомені" – IV-ій книзі з "Історії" славетного вченого про вправних вершників-лучників становлять базу для вивчення історії Скіфії.

Одним із найбільш інформативних джерел, яке містить відомості про матеріальну та духовну сферу буття суспільства і окремої людини, є вбрання. Адже воно відбиває технічні та технологічні досягнення, зв'язки, соціальні відносини, вірування, звичаї, моральні норми, художні традиції. Це аксіома для спеціалістів різного фаху (археологів, істориків костюма, мистецтвознавців), і, напевно, тому тема "Скіфський костюм" має значну бібліографію.

Надійними джерелами для вивчення чоловічих і жіночих костюмів на величезній території Скіфії науковці вважають писемні та археологічні пам'ятки. Комплексне дослідження цих "документів епохи" дозволяє скласти уявлення, зокрема, про чоловічий костюм. Що стосується перших, тобто писемних, пам'яток, то вони не надають вичерпних даних про убрання скіфів. У деяких фрагментах, присвячених опису мешканців євразійських степів, лише згадується, що одягаються вони, як скіфи. Наприклад, Геродот зазначав, що "...Масагети носять одяг, подібний до скіфського... Головні убори та пояси прикрашають золотом" [Herodot, I, 215].

Основним джерелом вивчення скіфського чоловічого вбрання є археологічні матеріали: пам'ятки образотворчого мистецтва, декоративні фрагменти оформлення головних уборів, одягу, взуття, а також знімні прикраси. На вазах та чашах з курганів Куль-Оба, Воронезький, Чортомлик, Гайманова Могила, гребені з кургану Солоха, пекторалі з Товстої Могили, гривні з Куль-Оби, "шоломі" з Передерієвої Могили, численних золотих пластинок представлено образи скіфів,

"Шолом" з кургану Передерієва Могила (с. Шахтарське, Донецька обл.).

Ажурний "шолом" з кургану Ак-Бурун (поблизу м. Керч в Криму).

виконані у манері так званого етнографічного реалізму. Із наведеного переліку речей більшість знайдено в поховальних спорудах, розміри та складність конструкції яких свідчать про високе соціальне становище небіжчиків, похованих під “пірамідами степів”, тобто курганами. Цей чинник – суспільний статус власника – має суттєве значення для розуміння творів торевтики. Сюжети об’єднують певна спрямованість у зображенні чоловіків – давні автори різними засобами їх опоетизували, підкреслили силу, мужність, а також детально змалювали вбрання. Воно складалося з головних уборів, зшитого рукавного плечового одягу – куртки, поясного – штанів, взуття у вигляді коротких чобітків. Костюм скіфів-кочовиків сформувався у певних кліматичних умовах, і був зручним у використанні, бо відповідав вимогам до здійснення господарської діяльності, військових походів. Крім того, вбрання чоловіків вирізняє гарний силует та пишне оздоблення. Напевно, митці, котрі створювали “етнографічні образи”, знали всі особливості матеріального та духовного світу Скіфії, хоча здебільшого, мабуть, були вихідцями з Еллади.

Дослідження історичного та етнографічного костюма дозволило фахівцям зробити

деякі узагальнення щодо семантики та семіотичного статусу всіх складових парадного убрання. До найважливіших знакових елементів і жіночих, і чоловічих костюмних комплексів належать головні убори. На них покладали демонстрацію етнічних, соціальних, статусних, вікових емблем у представницькому вбранні (тобто – святковому, сакральному). Саме зі знаковими функціями пов’язані особливості форм та декору уборів [Богатырев, 1971, с. 299].

Знаковий убір скіфів, за яким їх упізнавали різні народи, мав вигляд гострокінцевого башлика. Це так звана кирбасія (чи кірбасія)¹. Її носили і представники високих соціальних верств, і, можливо, скіфи з числа “простих”, тому що башлик відповідав умовам практичного використання: мав протиударну функцію, захищав від негоди. Особливо виразно змалювано башлики на творах IV ст. до н.е. – вазах з курганів Куль-Оба та Воронежський [Клочко Л.С., 2009, с. 173].

Ще один вид уборів, властивий скіфам – налобні стрічки. Їх зображення є на Куль-Обській посудині: чоловік з вузькою стрічкою, зав’язаною на потилиці так, що кінці звисають до шиї. А на пекторалі з Товстої Могили бачимо образ царя-жерця, відміченого досить широкою смужкою, що оперізує голову [Клочко Л.С., 2009, с. 168].

Суттєво розширили базу для вивчення скіфських головних уборів їхні декоративні деталі. До них належать так звані діадеми з Мельгуновського та Келермеських курганів [Артамонов, 1964, с. 11, рис. 4; Галанина, 1997, с. 132–136, кат. 14, 15, 38; табл. 28, 29, 30], а також золоті пластинки, якими прикрашали шапки різного типу. Аплікації зафіксовано в курганах Чортотлик (Дніпропетровська обл.), №2 – поблизу Старинської птахофабрики під Борисполем (Київська обл.), тощо [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 62, 113; Ильинская, 1966, с. 154].

“Велика ворварка” з кургану №1 поблизу с. Іллічеве в Криму.

Зображення сатрапа на ритоні з Еребуні.

¹ – Палеокостюмологія зовсім недавно стала самостійною дисципліною і часто послуговується надбаннями інших галузей знання. Поки що дослідники ще не узгодили термінологію, щоб позначати різні елементи костюма. Так, у Геродота читаємо назви головних уборів: тиара, кірбасія, мітра. У коментарях до текстів “батька історії” та словниках нема чітких визначень характеристик цих уборів. Дуже часто зазначені типи називають башликами. Це слово тюркського кореня не розкриває особливостей форм шапок тих народів, про які писав Геродот. Я пропоную до убору, зображеного на куль-обській чаші запровадити термін кірбасія.

Але особливо цікавими є знахідки у схованці чоловічого поховання в Мелітопольському кургані (Запорізька обл.) [Тереножкин, Мозолевский, 1988, с. 52, рис. 46]. Йдеться про пластинки, на яких вміщено сцену “адорації”. Мініатюрна картинка представляє богиню з дзеркалом у руці, яка сидить на троні, та юнака, що стоїть перед нею, тримаючи ритон. Фіксація аплікацій (51 екземпляр) *in situ* дала підстави для реконструкції головного убору циліндричної форми, створеного поєднанням щільної “підкладки” і металевих накладок. Ззаду до убору було прикріплено дві стрічки, також прикрашені пластинками. Ці деталі, тобто золоті смуги, вірогідно, спустились від потилиці до плечей [Клочко, 2009, с. 178, рис. 4].

Ще одну групу декоративних засобів оформлення чоловічих уборів складають так звані золоті “шоломи” з курганів Ак-Бурун поблизу Керчі (Крим) та Передерієва Могила поблизу с. Шахтарське (Донецька обл.) [Артамонов, 1964: табл. 272; Золота скарбниця України, 1999, с. 147, кат. 17]. Про ці витвори дослідники не склали єдиної думки. Так, деякі вважають, що “шоломи” не були

пов’язані з костюмом, а належали до кола ритуальних предметів — так званих “великих ворварок”. Перелік авторів, які писали про цю категорію знахідок, аналіз

досліджень, певне узагальнення даних про “ворварки” наведено у працях Ю. Болтрика, І. Чернякова та В. Рябової [Болтрик, 1996, с. 106–108; Черняков, Рябова, 2002, с. 41–60].

Визначення “великі ворварки” запропонував Л. Стефані. Йдеться про предмети у формі шолома (з напівсферичною верхівкою) та зрізаного конуса (Рис. 3), зроблені з листового золота. Вони розрізняються за абрисами, розмірами, вагою, але майже всі речі мають отвір в центрі куполоподібного завершення чи плаского “денця”. Загалом, висловлено кілька гіпотез щодо призначення “великих ворварок”: їх вважали прикрасами головних уборів; ковпачками для великих китиць, які підвішували до шиї коня; чаша-

ми, основою жезла, денцями горитів, атрибутами культу чи магічних дій, “футлярами” для зберігання скальпів, що були своєрідними емблемами “героїчних бойових подвигів” (Черняков, Рябова, 2002, с. 41, 45). Остання версія, тобто про використання ворварок як “чохлів”, “ковпаків” для зберігання престижних у суспільстві воїнів скальпів (Черняков, Рябова, 2002, с. 49), досить добре аргументована, але, мабуть, не слід виключати й інші способи застосування предметів у цій же сфері, тобто позначення особливої військової звитяги.

Серед “великих ворварок” привертають увагу такі, що могли бути прикрасами головних уборів чоловіків, які належали

до військової аристократії. Насамперед, це згадані вище “шоломи” чи пілоси з курганів Ак-Бурун та Передерієва Могила. Зовні вони нагадують убори, які доповнювали в костюмах різних народів давнього світу. Наприклад, в регіоні поширення персидського вбрання: на ритоні з Еребуні у профільному ракурсі зображено знатного вершника, головний убір якого вирізняється широкою основою (чи “околишем”) та напівсферичним абрисом [Яценко, 2006, с. 39, рис. 1, 14а; 9]. Крім того, в літературі не раз згадували про знахідку в кургані Ак-Бурун саме як про пілос, тим самим підкреслюючи особливості форми. Розміри цих найбільш яскравих зразків шоломоподібних предметів: з Ак-Буруну (висота — 130 мм, діаметр —

Реконструкція головного убору за декоративною деталлю (“шоломом”) з кургану Передерієва Могила (с. Шахтарське, Донецька обл.).

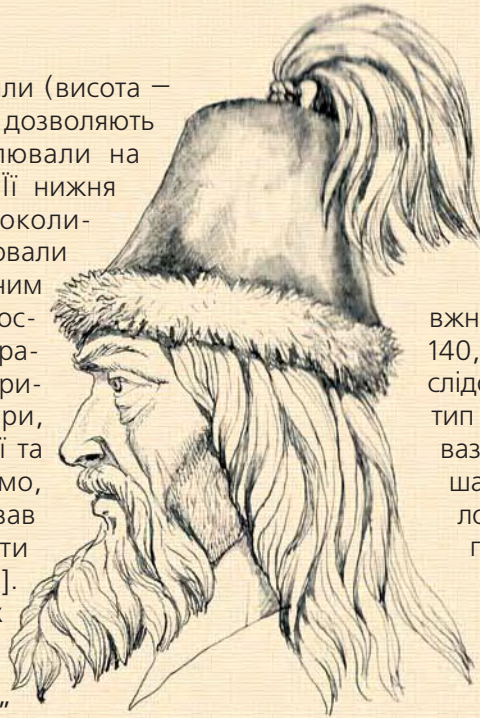
Зображення царя Ашшурбанапала на рельєфі з палацу в Ніневії.

Дерев'яний головний убір з кургану № 5 у могильнику Пазирик (Алтай).

130 мм) та Передерієвої Могили (висота — 182 мм, діаметр — 166 мм) дозволяють припустити, що їх прикріплювали на шкіряну чи повстяну шапку. Її нижня частина була своєрідним “околишем”, висоту якого обумовлювали розміри металевої накладки: чим більша ця деталь, тим вужча основа (околиш). За цією декоративною деталлю можна відтворити репрезентативні убори, наділені функціями соціальної та сакральної відзнаки. Згадаймо, що античний автор Лукіан назвав представників скіфської еліти “пілофорами” [Luc.Scyth. I, 16]. Особлива роль головних уборів підкреслена їх художнім оформленням. На “передерієвському шоломі” показано двох бородатих, тобто літніх чоловіків під час сутички з чотирма молодими. Всі персонажі — у скіфських костюмах, але простоволосі. Ці сцени трактують як ілюстрацію до розповіді Геродота про перемогу скіфів (старих), які повернулися після походів у Передню Азію, над дітьми скіф’янок і рабів (молодих) (Геродот, IV, 3). У символічному плані сюжет покликаний створити уявлення про непереможних скіфських воїнів, які 28 років володарювали в Азії [Геродот, IV, 3].

Ажурний ак-бурунський пілос прикрашено рослинними та геометричними візерунками. Взагалі, вся композиція відбиває якісь глибинні уявлення про поєднання чоловічого та жіночого начал. Можливо, особливий зміст вкладено у спіралеподібні завитки обабіч квітки арацеї. У мене виникло припущення, що ці спіральні мотиви символізують загадковий убір, описаний у Валерія Флакка: “...Авх...охопивши скроні потрійним вузлом, він спускає зі священної голови дві пов’язки” [Раевский, 1977, с. 22].

Отже, обидві роботи — взірці майстерності давніх ювелірів, а представлені сюжети є уособленням уявлень скіфів про культу предків та героїв, які відігравали велику роль у світогляді номадів. Відтворені за золотим декором — порожнистими напівсферичними предметами — головні убори, можливо, наслідували справжні шоломи. Подібність між ними — деталями захисного обладунку та “золотими пілосами” — виявляється не тільки у загальних обрисах, але й у деяких деталях. Зіставлення цих елементів убрання дозволяє висловити припущення щодо отвору, який є характерною ознакою всіх “великих ворворок”. Згадаймо, наприклад, залізний пластинчастий шолом з поховання воїна у кургані побли-

Реконструкція головного убору за декоративною деталлю у вигляді зрізаного конуса (з кургану №1 поблизу с. Іллічево в Криму).

зу с. Гладківщина (Черкаська обл.): за спостереженнями О.І. Мінжуліна, убір увінчував так званий “султан” — жмуток кінських волосин, закріплених на маківці шолома за допомогою бронзової деталі (справжньої ворварки) [Мінжулін, 1992, с. 140, рис. 7]. Крім того, С. Яценко, слідом за М. Фосс, виділив рідкісний тип убору за малюнком на античній вазі (VI ст. до н. е.): напівсферична шапочка з пропущеним пасмом волосся крізь отвір в центрі куполоподібного завершення. Аналогії такому убору знаходимо в костюмах сгодійських юнаків [Яценко, 2006, с. 58, рис. 23, 17].

Деякі вироби, що мають вигляд зрізаного конуса, мабуть, також були накладками на головний убір. До таких слід віднести знахідку з кургану №1 поблизу с. Іллічево в Криму (Лєсков, 1968, с. 158). Розміри: верхній діаметр — 102 мм; нижній — 160 мм, висота — 170 мм. За формою цей предмет нагадує головні убори асирійських царів, зображених на стінах палаців Саргона II, Ашшурнасирпала, Ашшурбанапала [Брун, Тильне, 2001, с. 50, табл. 6, 4]. Названі зверхники увінчані уборами у вигляді зрізаного конуса, прикрашеного зверху мініатюрним “ковпачком”, а над чолом — стрічкою. Але декоративна деталь зі скіфського кургану вирізняється отвором у “денці”, який за призначенням, ймовірно, слід зіставити з отворами в “шоломах”: крізь них виставляли пасмо волосся або вставляли жмуток кінського волосу. Створення головних уборів, органічно поєднаних із зачіскою, було притаманне населенню пазирикської культури. У жіночому костюмі бачимо: високі перуки у поєднанні з накісниками, повстяними ковпаками тощо; дерев’яний убір у формі зрізаного конуса з виставленою крізь отвір у денці косою [Полосьмак, 2005, с. 72–74, 78–79]. Як відомо, жіноче вбрання (особливо головні убори) зберігає найдовше реліктові традиції, пов’язані з його семантикою. Отже, аналіз “пазирикських уборів” дозволяє припустити, що вони мали символічні деталі, які відбивають давні уявлення, властиві племенам Центральної Азії. І це, вірогідно, знайшло відображення й у “великих ворварках” з території Північного Причорномор’я. Частина із них — оздоба головних уборів — знаки особливого статусу власника.

Деякі “великі ворварки”, напевно, слід вважати імітацією уборів. На них покладали функції засобів

для відправлення культу, тобто церемоніальних речей. С.С. Бессонова, досліджуючи “конус” із Братолюбівського кургану, за її словами, “...не заглиблюючись у питання про його призначення”, дійшла висновку, що предмет сприймали як магичну річ, яку використовували “у містичних (військових) ритуалах” [Бессонова, Витрик, 2006, с. 61].

До вивчення виробів шоломоподібних та у вигляді зрізаного конусу прилучалося багато науковців, але жодна гіпотеза про призначення “великих ворварок” не знайшла незаперечного визнання. Можливо, це слід пояснити їх багатозначністю і у практичному, і у семантичному планах. Запропонована інтерпретація деяких “ворварок” як декоративних деталей головних уборів скіфських воїнів є ще однією версією використання цих предметів.

1. Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. — Л.-Прага, 1964. — 121 с.
2. Бессонова С. С., Витрик И. С. Композиция изображения на золотом “конусе” из Братолюбовского кургана // Музейні читання: Мат. наукової конференції “Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки”. — К., 2006. — С. 52–64.
3. Богатырев П. Г. Вопросы теории народного искусства. — М., 1971. — 350 с.
4. Болтрик Ю. В. Большие золотые ворварки у скифов // Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. К 90-летию Л.М.Славина. — К., 1996. — С. 104–109.
5. Брун В., Тильне М. История костюма от древности до нового времени. — М., 2001. — 464 с.
6. Галанина Л. К. Келермесские курганы. — М., 1997. — 362 с.
7. Золота скарбница України. — К., 1999. — 208 с.
8. Ильинская В. А. Скифские курганы около г. Борисполя // СА — 1966. — № 3 — С. 145–158.
9. Клочко Л. С. Чоловічі головні убори на землях Скіфії // Епоха раннього заліза: Сборник научных трудов к 60-летию С.А. Скорого. — Киев-Полтава, 2009. — С. 167 — 183.
10. Лесков А. М. Богатое скифское погребение из Восточного Крыма // СА — 1968. — №1. — С. 47–162.
11. Музей історичних коштовностей України. Альбом. — К., 2004. — 464 с.
12. Полосьмак Н. В., Баркова Л. Л. Костюм и текстиль пазырыкцев Алтая (IV — III вв. до н.э.). — Новосибирск, 2005. — 232 с.
13. Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. — М., 1977. — 216 с.
14. Рябова В. О., Черняков І. Т. Призначення та походження “великих скіфських ворварок” // Музейні читання: Мат. наук. конференції “Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки”. — К., 2002. — С. 41–61.
15. Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган. — К., 1988. — 264 с.
16. Яценко С. А. Костюм Древней Евразии (ираноязычные народы). — М., 2006. — 664 с.

Музейні екскурсії

в інтернет-просторі

Компанія Google та 17 найвідоміших музеїв світу започаткували масштабний художній проект Artproject, завдяки якому з'явилася можливість з будь-якої точки планети за допомогою Інтернету потрапити до музейних залів та роздивитися мистецькі твори у безпрецедентно високому дозволі. Google Art Project дозволяє відвідати кращі музеї світу абсолютно безкоштовно, більш того, навіть не залишаючи власної квартири.

Лондонська галерея Tate, мадридський музей Тіссена-Борнеміси, Нью-Йоркський Метрополітен-музей, паризький Версаль, а також два російські музеї — Державний Ермітаж та Держав-

на Третьяковська галерея (ДТГ) — лише деякі з учасників проекту, що поєднали свої колекції з технологіями Google. До речі, Версаль став єдиним французьким музеєм, що потрапив до цього списку.

Artproject — це тисячі картин, розміщених в інтернет-просторі та 385 музейних залів, що зняті в панорамній (360 градусів) технології, яка використана й для відомого сервіса Google Maps Street View, де надано можливість віртуально мандрувати вулицями всього світу.

Як розповів на презентації в лондонській Tate Britain віце-президент з розробок Google Нельсон Маттос, проект не переслідує комерційних